

ГРУПОВА АРТТЕРАПІЯ В ПОДОЛАННІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ

Мазоха Інна Степанівна,

кандидат психологічних наук, доцент
кафедри загальної та практичної психології
Ізмаїльського державного гуманітарного університету,
ORCID ID: 0009-0009-9361-8080

У статті розглядається групова арттерапія як ефективний метод психокорекції агресивної поведінки підлітків, що базується на використанні невербального самовираження для трансформації деструктивних емоцій. Визначаються основні механізми впливу арттерапевтичної діяльності на емоційну регуляцію, зниження рівня агресії, розвиток соціальних навичок та адаптацію особистості до міжособистісних відносин. Аналізуються ключові етапи терапевтичного процесу, зокрема формування безпечного простору, стимулювання емоційного вираження, рефлексивне осмислення власних переживань та інтеграція нового досвіду у повсякденну поведінку. Особлива увага приділяється ролі групової динаміки у терапевтичному процесі, що сприяє формуванню довіри, розвитку емпатії, зниженню рівня соціальної напруги та усвідомленню власного емоційного стану. Групова арттерапія дозволяє підліткам не лише виражати агресивні імпульси через творчість, а й переосмислювати свої деструктивні реакції, замінюючи їх конструктивними стратегіями взаємодії. Застосування таких методів, як малювання, колаж та театралізація, сприяє опрацюванню внутрішніх конфліктів, зниженню рівня тривожності та напруги, а також розвитку альтернативних способів комунікації. Художньо-творча діяльність у структурі терапії сприяє глибшому усвідомленню власних емоційних станів, що дозволяє формувати більш адаптивні способи реагування та розвитку навичок саморегуляції. Досліджуються особливості соціально-психологічного впливу групової арттерапії на осіб з агресивними поведінковими тенденціями, зокрема її здатність моделювати соціально прийнятні моделі поведінки та створювати позитивний досвід співпраці. Підкреслюється значення метафоричних образів та символічних форм вираження для переосмислення конфліктних ситуацій та формування альтернативних стратегій реагування.

Ключові слова: арттерапія, групова терапія, агресивна поведінка, соціально-психологічна корекція, емоційна регуляція.

Mazokha Inna. Group art therapy in overcoming aggressive behavior in adolescents: socio-psychological mechanisms of influence

The article considers group art therapy as an effective method of psychocorrection of aggressive behavior of adolescents, based on the use of non-verbal self-expression to transform destructive emotions. The main mechanisms of the influence of art therapy on emotional regulation, reducing the level of aggression, developing social skills and adapting the individual to interpersonal relationships are determined. The key stages of the therapeutic process are analyzed, in particular, the formation of a safe space, stimulating emotional expression, reflective understanding of one's own experiences and integrating new experience into everyday behavior. Special attention is paid to the role of group dynamics in the therapeutic process, which contributes to the formation of trust, the development of empathy, reducing the level of social tension and awareness of one's own emotional state. Group art therapy allows adolescents not only to express aggressive impulses through creativity, but also to rethink their destructive reactions, replacing them with constructive interaction strategies. The use of such methods as drawing, collage and theater helps to process internal conflicts, reduce anxiety and tension, and develop alternative ways of communication. Artistic and creative activity in the structure of therapy contributes to a deeper awareness of one's own emotional states, which allows for the formation of more adaptive ways of responding and the development of self-regulation skills. The features of the socio-psychological impact of group art therapy on individuals with aggressive behavioral tendencies are studied, in particular its ability to model socially acceptable behavioral patterns and create a positive experience of cooperation. The importance of metaphorical images and symbolic forms of expression for rethinking conflict situations and the formation of alternative response strategies is emphasized.

Key words: art therapy, group therapy, aggressive behavior, socio-psychological correction, emotional regulation.

Вступ. Агресивна поведінка є однією з найбільш актуальних проблем сучасної психологічної науки та практики. Вона може мати різні форми прояву – від вербальної агресії та імпульсивних реакцій до фізичного насильства. У цьому контексті особливого значення набуває групова арттерапія, яка через невербальні засоби комунікації дозволяє клієнтам безпечним способом виражати емоції, усвідомлювати власні почуття та розвивати навички конструктивної взаємодії.

Проблема агресивної поведінки дітей і підлітків знайшла відображення у наукових дослідженнях І. Мазохи, О. Мізерної, О. Тарасової та І. Федуха, які аналізували різноманітні аспекти її прояву. Гендерну

специфіку агресивних реакцій у дитячому віці вивчала Н. Сухарева, розглядаючи особливості агресії залежно від статевої приналежності. Питання, пов'язані з профілактикою та корекцією агресивної поведінки підлітків, висвітлено у наукових працях О. Лящ, А. Петрової, Н. Малікової та В. Шебанової, які досліджували ефективні підходи та методи психологічної допомоги.

Сучасні дослідження доводять ефективність арттерапевтичних методів у роботі з підлітковою агресією. Аналізуючи вітчизняний контекст, варто зазначити дослідження українських науковців, які акцентують увагу на використанні арттерапії у психокорекційній роботі з дітьми та підлітками, що зазнали стресу або

перебувають у кризових станах (Т. Яценко, Г. Чепелева, О. Вознесенська). Аспекти використання арт-терапії в діяльності практичного психолога у сфері освіти розглянуто у наукових працях сучасних українських дослідників, зокрема В. Назаревич, І. Борейчук, О. Гарковець та інших. У їхніх роботах обґрунтовано ефективність арт-терапевтичних методів у процесі психологічного консультування, а також представлено різноманітні підходи, техніки та прийоми, що сприяють оптимізації психологічної допомоги в освітньому середовищі. Окремий напрямок досліджень стосується застосування арт-терапевтичних методів для корекції агресії у підлітків. У цьому контексті слід відзначити методичні напрацювання О. Деркач, Л. Лебедєвої, М. Сидоркіної та інших, які розробили ефективні підходи до використання арт-терапії в психологічній практиці. Також, слід виділити роботи, присвячені застосуванню арттерапевтичних технологій у подоланні посттравматичних реакцій та агресивної поведінки підлітків у контексті воєнних дій (О. Кочубейник, Л. Леонтьєва). Таким чином, аналіз наукових досліджень підтверджує актуальність використання групової арттерапії як методу корекції агресивної поведінки підлітків.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні соціально-психологічних механізмів впливу групової арттерапії на подолання агресивної поведінки підлітків. Зокрема, дослідження спрямоване на виявлення особливостей функціонування арттерапевтичних груп як середовища соціальної взаємодії, що сприяє трансформації агресивних патернів поведінки, розвитку навичок емоційної регуляції та формуванню конструктивних стратегій комунікації. Також у межах дослідження передбачається аналіз ефективності арттерапевтичних методик у корекції агресивних проявів підлітків та визначення психологічних чинників, що опосередковують цей вплив.

Матеріали та методи. У процесі підготовки публікації застосовано комплексний підхід до дослідження, що забезпечив глибокий та всебічний аналіз проблеми. Використано теоретико-методологічні засади, зокрема аналіз та систематизацію наукових джерел у галузі психології, що дозволило визначити ключові концептуальні положення та актуальні напрями вивчення групової арттерапії. Інтерпретаційно-аналітичний метод сприяв глибшому осмисленню отриманих даних, критичному аналізу та встановленню взаємозв'язків між теоретичними положеннями, що дало змогу більш комплексно розглянути соціально-психологічні механізми впливу арттерапії на агресивну поведінку підлітків.

Результати дослідження. Агресивна поведінка підлітків є однією з актуальних проблем сучасної психології, оскільки вона має складну детермінованість і значні наслідки як для самих підлітків, так і для суспільства в цілому. В умовах війни дана проблема набуває особливої гостроти, оскільки психотравмуючі фактори, пов'язані з військовими діями, змінюють особливості соціального функціонування, емоційного реагування та поведінкових стратегій підлітків. Військові конфлікти спричиняють значний рівень стресу, порушення

почуття безпеки, дестабілізацію емоційної сфери, що може сприяти зростанню рівня агресивних проявів у підлітків. Актуальність дослідження агресивної поведінки підлітків в умовах війни зумовлена низкою соціально-психологічних чинників. Зокрема, дестабілізація сімейної системи, вимушене переселення, втрата близьких, порушення соціальних зв'язків і обмежений доступ до звичних ресурсів підтримки можуть провокувати підвищену емоційну напругу, фрустрацію та негативні афективні стани. Під впливом цих факторів підлітки можуть проявляти агресію як спосіб вираження емоційного дистресу, механізм психологічного захисту або стратегію адаптації до кризових обставин.

Крім того, в умовах війни змінюється структура нормативних уявлень про насильство, що може сприяти формуванню толерантності до агресії та насильницьких форм взаємодії. Спостереження за бойовими діями, доступність травматичної інформації, підвищений рівень соціальної напруги та поляризації суспільства можуть формувати у підлітків деструктивні поведінкові патерни, знижувати здатність до емпатії та конструктивного розв'язання конфліктів. Особливої уваги потребує аналіз механізмів формування та прояву агресивної поведінки в різних категорій підлітків, зокрема тих, хто безпосередньо постраждав від воєнних дій, перебуває у статусі внутрішньо переміщених осіб або залишається у зоні активних бойових дій. Для цих груп характерні різні рівні психологічної травматизації, що обумовлює специфіку проявів агресії та визначає необхідність розробки диференційованих підходів до профілактики і корекції агресивної поведінки. Таким чином, дослідження агресивної поведінки підлітків в умовах війни є надзвичайно актуальним з наукової та практичної точок зору. З одного боку, воно сприяє поглибленню наукового розуміння психологічних механізмів формування агресії у кризових умовах, а з іншого – забезпечує розробку ефективних методів профілактики та психокорекції, спрямованих на підтримку психічного здоров'я підлітків, гармонізацію їхньої емоційної сфери та формування конструктивних способів подолання стресу.

У цьому контексті важливим є розрізнення понять агресивність та агресія. Агресивність розглядається як відносно стійка особистісна характеристика, що виявляється у схильності до ворожого або насильницького реагування в соціальних взаємодіях. Натомість агресія є конкретним поведінковим актом, спрямованим на завдання шкоди іншій особі або об'єкту. В умовах війни, коли підлітки зазнають тривалого впливу стресогенних чинників, агресивність може значно посилюватися, що, своєю чергою, підвищує ймовірність проявів агресії у їхній поведінці. Військові події можуть стати тригером для розвитку агресивності як способу адаптації до реальності, у якій насильство сприймається як допустимий або навіть необхідний механізм виживання. При цьому агресія у підлітків може бути спрямована як на зовнішній світ (вербальні та фізичні прояви ворожості щодо оточення), так і на себе (аутоагресія, руйнівна поведінка, суїцидальні тенденції). Враховуючи це, дослідження взаємозв'язку між агресивністю,

агресією та впливом воєнних обставин є важливим для розуміння процесів соціальної адаптації підлітків і розробки ефективних психологічних інтервенцій.

На основі сучасних досліджень проведено аналіз форм агресивної поведінки, її механізмів та функціонального значення. Фізична агресія характеризується безпосереднім насильницьким впливом на об'єкт агресії, спрямованим на заподіяння фізичної шкоди, тоді як вербальна агресія реалізується через мовні засоби вираження ворожості, зокрема звинувачення, погрози, приниження, а також соціально прийнятні форми, як-от сарказм і іронія. Важливим аспектом є компенсаторна функція вербальної агресії, яка виступає як механізм психологічного захисту у випадках неможливості фізичного впливу. Психокорекція агресивної поведінки здійснюється через психологічні інтервенції, орієнтовані на трансформацію деструктивних патернів у соціально прийнятні форми взаємодії [1].

Як зазначають сучасні дослідники, в підлітковому віці агресивність часто зумовлена особливостями емоційної регуляції, рівнем розвитку когнітивних механізмів контролю поведінки, а також впливом мікросоціального середовища, зокрема сімейних стосунків, стилю виховання та соціальних норм, які закріплюють чи, навпаки, стримують агресивні прояви. Так, у дослідженні Сергеевої К. В., спираючись на ключові теоретичні підходи до вивчення агресивної поведінки, обґрунтовано, що агресивна поведінка підлітків є багатфакторним феноменом, зумовленим впливом різних особистісних детермінант [2].

У контексті психокорекційної роботи групові методи довели свою ефективність у подоланні агресивної поведінки, оскільки вони сприяють формуванню сприятливого соціального середовища, що стимулює рефлексію, розвиток емпатії та навичок конструктивної взаємодії [3]. Групові форми корекції, на відміну від індивідуальних, забезпечують безпосереднє соціальне навчання через взаємодію з однолітками, обмін досвідом та розвиток стратегій емоційної регуляції. Однією з основних переваг є отримання зворотного зв'язку від психолога та ровесників, що сприяє підвищенню самосвідомості, відповідальності та соціальної компетентності. Участь у групових сесіях дає підліткам змогу аналізувати власну поведінку через досвід інших, що сприяє глибшому розумінню причинно-наслідкових зв'язків їхніх вчинків. Цей формат взаємодії стимулює критичне переосмислення поведінкових патернів, розвиток саморефлексії та емоційної регуляції.

Соціально-психологічний підхід до групової корекції агресії підлітків акцентує на важливості соціальних взаємодій та впливу групових норм на індивідуальну поведінку. Він орієнтований на формування адаптивних соціальних навичок через інтеграцію у систему міжособистісних відносин. Групова динаміка сприяє засвоєнню моделей поведінки, прийнятих у суспільстві, та розвитку альтернативних способів розв'язання конфліктів. Аналіз конфліктних ситуацій і дискусії стимулюють переосмислення агресивних тенденцій, замінюючи їх конструктивними стратегіями. Застосування

цього підходу формує навички співпраці, ефективної комунікації та пошуку компромісів, що сприяє гармонізації міжособистісних відносин і соціальній адаптації підлітків [4].

Особливе значення у цьому підході має розвиток емпатії, що реалізується через процеси емоційного зворотного зв'язку та підтримки з боку інших членів групи. Підлітки, спостерігаючи реакції однолітків на їхні емоційні прояви та поведінкові патерни, починають краще розуміти почуття інших, що сприяє поступовому зниженню рівня агресивності та підвищенню соціальної адаптивності. Взаємодія у безпечному груповому середовищі формує позитивний досвід соціального прийняття та взаємодопомоги, що є важливим для гармонізації міжособистісних відносин.

Одним із центральних аспектів соціально-психологічного підходу є формування та закріплення позитивних соціальних ролей і норм поведінки. У процесі групової корекції підлітки мають можливість випробувати нові соціальні ролі, які сприяють засвоєнню конструктивних моделей поведінки. Тобто, соціально-психологічний підхід у груповій корекції сприяє підвищенню рівня соціальної компетентності, розвитку адаптивних механізмів поведінки та зниженню агресивних проявів, що є важливими чинниками особистісного зростання підлітків [5].

У контексті групової психотерапії підлітків одним із ефективних методів, що сприяє гармонізації емоційного стану та розвитку конструктивних форм поведінки, є арт-терапія. Завдяки своїй творчій природі цей підхід дозволяє учасникам виражати емоції у безпечній і соціально прийнятній формі, що є особливо важливим для підлітків з агресивними проявами або труднощами у вербалізації власних почуттів. Арт-терапія не лише доповнює традиційні психокорекційні методи, а й створює додаткові можливості для самовираження, саморефлексії та опрацювання внутрішніх конфліктів через художню діяльність, що робить її важливим елементом комплексного підходу до роботи з підлітками. Даний метод особливо актуальний для осіб, які відчувають труднощі у вербалізації власних почуттів та переживань, оскільки мистецькі форми дозволяють опосередковано передати внутрішні стани та емоційні конфлікти [6].

На думку І.В. Бабій, метод арт-терапії володіє низкою суттєвих переваг, що визначають його ефективність у психокорекційній роботі. Зокрема, він надає можливість безпечного вираження агресивних емоцій у соціально прийнятній формі, що сприяє розрядці внутрішньої напруги через творчі види діяльності, такі як малювання, живопис чи ліплення. Завдяки використанню невербальних засобів комунікації, цей підхід сприяє швидшому виявленню підсвідомих конфліктів і внутрішніх переживань, які можуть бути складними для вираження у традиційній вербальній психотерапії [7].

Значна кількість науковців вказує на те, що арт-терапія позитивно впливає на самооцінку, оскільки створення художніх образів допомагає суб'єкту відчути свою цінність, зміцнює віру у власні здібності і стимулює розвиток креативного потенціалу. Арт-терапія

розглядається як процес лікування через мистецтво, яке служить засобом міжособистісної комунікації та пізнання клієнта. Створення візуальних образів дозволяє виражати емоційні переживання, що важко вербалізувати, сприяючи глибшому усвідомленню внутрішніх станів і їх психокорекції [8].

Серед методів арт-терапії найбільш ефективними при роботі з підлітковою агресією є малювання, колаж і театралізація. Кожен із цих методів дає можливість виражати внутрішні конфлікти та емоції, зокрема агресію, що дозволяє підліткам знаходити конструктивні шляхи для їх подолання. Малювання, зокрема використання кольору і лінії, дає змогу візуалізувати емоційний стан, сприяючи усвідомленню переживань і полегшуючи виписку агресивних емоцій. Цей метод допомагає знижувати напруження і через творчість виражати те, що важко сказати словами, що є важливим етапом профілактики деструктивних комунікацій. Техніка діалогу через кольори, зокрема акварель по-мокрому, створює умови для емоційної взаємодії в безпечному просторі, даючи змогу виразити негативні емоції та зменшити напруження в групі.

Колаж як техніка комбінування різних елементів стимулює креативність і сприяє самопізнанню підлітка. Під час створення колажу підлітки можуть візуалізувати свою агресію чи інші складні емоції, перетворюючи їх на конструктивні форми. Ця техніка передбачає точне відображення образів через ручну роботу, розміщення елементів і використання інструментів для вирізання та розфарбовування. Колажування активізує пошукову діяльність під час вибору матеріалів і дає змогу створювати образи як інтегративного, так і деструктивного характеру. Колаж є ефективним інструментом для визначення психологічного стану, виявлення змісту самосвідомості та інтеграції нових патернів мислення і поведінки.

Театралізація, зокрема драма-терапія, дає можливість підліткам проживати різні ролі і сценарії, що дозволяє їм перевірити різні варіанти поведінки та емоційних реакцій в безпечному контексті. Це сприяє розвитку емпатії, самоконтролю та нових моделей взаємодії в колективі, що є важливим для зниження рівня агресії в групі. Створення масок за допомогою техніки пап'є-маше є ще одним інструментом, що сприяє формуванню довірливих та конструктивних відносин між підлітками. Спільна робота над виготовленням масок та підготовка виступів чи перфомансів допомагає розвивати нові ролі та моделі взаємодії, що є важливим аспектом драматерапевтичної творчості, яка, в свою чергу, підтримує розвиток нових стосунків у групі. Комбінація цих методів дає підліткам можливість не лише виражати свою агресію, але й працювати з нею конструктивно, перетворюючи негативні емоції на ресурси для розвитку особистості і покращення соціальних навичок [9]. Крім того, психодраматичні техніки активно залучають механізми саморегуляції, оскільки у процесі рольового моделювання підлітки набувають навичок управління емоційними станами та поведінкою у стресових ситуаціях.

Висновки. Групова арттерапія є ефективним засобом психокорекції агресивної поведінки підлітків, оскільки вона поєднує емоційно-експресивні, когнітивно-рефлексивні та соціально-адаптаційні механізми впливу. Використання невербальних засобів самовираження дозволяє опрацьовувати глибинні внутрішні конфлікти, які можуть бути складними для вербалізації, а груповий формат терапії сприяє розвитку важливих соціальних навичок. Подальші дослідження у цій сфері можуть бути спрямовані на розробку спеціалізованих арттерапевтичних програм для різних категорій підлітків з агресивною поведінкою, а також на емпіричну оцінку ефективності різних видів художньої діяльності у процесі корекції агресивних тенденцій.

Література:

1. Мазоха І. С. Агресивність як чинник конфліктної поведінки особистості. *Наука і освіта* : наук.-практ. журнал. 2016. № 9. С. 99–104.
2. Сергеева К.В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2016. 20 с.
3. Подкоритова Л. О., Гоя О. В. Подолання агресивної поведінки підлітків засобами арт-терапії: емпіричне дослідження. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 6, т. 2. С. 105–111.
4. Павелків В.Р. Аналіз специфіки стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Главник, 2019. Вип. 26. С. 273–282.
5. Сеага С. Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 78. С. 125–129.
6. Концепція впровадження арт-терапії в дитячі лікарні // Вознесенська О.Л., Гундертайло Ю.Д., Латуненко Ю.Є., Небезанська О.А., Осадчук Л.А., Плетка О.Т., Скар О.М., Яценя А.А. / За заг. ред. Вознесенської О.Л., Скар О.М. К.: Міленіум, 2007. 80 с.
7. Теорія і практика арт-терапії : навчально-методичний комплекс / уклад. І.В. Бабій. Умань, Алмі. 2014. 75 с.
8. Тропина Л.Б. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки старших підлітків. *Концепт*. 2020. Вип. 8. С. 15–22.
9. Волинська О.О. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3 (30). С. 117–131.

References:

1. Mazokha, I.S. (2016). Ahresyvnist yak chynnyk konfliktnoi povedinky osobystosti [Aggressiveness as a factor in conflict behavior of an individual]. *Nauka i osvita : nauk.-prakt. zhurnal*. Vol. 9. S. 99–104. [in Ukrainian].
2. Serheieva, K.V. (2016). Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u tsentrakh sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii [Prevention of aggressive behavior in adolescents in social and psychological rehabilitation centers]. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
3. Podkorytova, L. O., Hoia, O. V. (2019). Podolannia ahresyvnoi povedinky pidlitkiv zasobamy art-terapii: empirychnе doslidzhennia [Overcoming aggressive behavior in adolescents through art therapy: an empirical study]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. № 6, t. 2. S. 105–111. [in Ukrainian].
4. Pavelkiv, V.R. (2019). Analiz spetsyfiky stosunkiv pidlitkiv z ahresyvnoi povedinkoiu z odnolitkamy [Analysis of the specifics of the relationships of adolescents with aggressive behavior with peers]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy*. Kyiv : Hlavnyk,. Vyp. 26. S. 273-282. [in Ukrainian].
5. Seaha, S. (2021). Zmist i osoblyvosti pidlitkovoi ahresii ta kharakterystyka prychn yii rozvytku [The content and features of adolescent aggression and the characteristics of the causes of its development]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*. № 78. S. 125-129. [in Ukrainian].
6. Voznesenska, O.L., Hundertailo, Yu.D., Latunenکو, Yu.Ie., Nemezhanska, O.A., Osadchuk, L.A., Pletka, O.T., Sknar, O.M., Yatsenia, A.A. (2007). Kontseptsiiia vprovadzhennia art-terapii v dytiachi likarni [The concept of introducing art therapy in children's hospitals]. K.: Milenium. 80 s. [in Ukrainian].
7. Babii, I.V. (2014). Teoriia i praktyka art-terapii: navchalno-metodychnyi kompleks [Theory and practice of art therapy: educational and methodological complex]. Uman, Almi. 75 s. [in Ukrainian].
8. Tropyna, L.B. (2020). Psykholoho-pedahohichna korektsiia ahresyvnoi povedinky starshykh pidlitkiv [Psychological and pedagogical correction of aggressive behavior of older adolescents]. *Kontsept*. Vyp. 8. S. 15-22. [in Ukrainian].
9. Volynska, O.O. (2016). Problema ahresyvnoi povedinky pidlitkiv: faktory ta mekhanizmy sotsializatsii [The problem of aggressive behavior in adolescents: factors and mechanisms of socialization]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. № 3 (30). S. 117-131. [in Ukrainian].